

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
İQTİSADİ ARAŞDIRMALAR ELMI-TƏDQİQAT İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

LEYLA VAQİF QIZI MƏMMƏDOVA

**KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARININ İQTİSADİ POTENSİALI
VƏ ONUN TƏHLİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI**

İxtisas: 5303.01 – «Mühasibat uçotu»

**İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2014

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «İqtisadi təhlil və audit» kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Cəmilə Bayramalı qızı Namazova

Rəsmi opponentlər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Qəzənfər Əli oğlu Abbasov

iqtisad elmləri namizədi, dosent
Rza Əhməd oğlu Qasımov

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının
İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu

Dissertasiya işinin müdafiəsi “31___” _10__ 2014-cü il tarixdə saat ___ Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi Tədqiqat İnstitutunda iqtisad üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.052 dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi 6, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, İqtisadi Araşdırmalar Elmi Tədqiqat İnstitutu.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2014-cü il tarixdə göndərilmişdir.

**D. 02.052 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi:**

iqtisad elmləri
namizədi, dosent
N.M.İsmayilov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Hazırda ölkəmizdə təsərrüfatçılığın bazar metodları aktiv inkişaf edir, rəqabət qabiliyyəti amilləri əsasında yeni iqtisadi məkan formalaşır. Bununla əlaqədar iqtisadiyyatın idarə olunmasının bütün səviyyələrində strateji idarəetmə qərarlarının elmi cəhətdən əsaslandırılması və sahə komplekslərinin iqtisadi potensialının inkişafının idarə olunması üzrə çox ciddi problemlər qarşıya çıxır. Belə ki, zəruri iqtisadi informasiyanın olmaması təşkilatın inkişaf strategiyasının müəyyən edilməsini çətinləşdirir, strategiyanın olmaması da, öz növbəsində, menecerlərin icra intizamını azaldır. Təşkilatın inkişaf strategiyasının müəyyən edilməsi iqtisadi təhlil nəticəsində olan iqtisadi potensial haqqında əldə olunmuş informasiyanın mövcudluğuna əsaslanır.

Kommersiya təşkilatlarının iqtisadi potensialının məqsədyönlü inkişaf prosesi rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının əsası hesab olunur və həmin inkişafın səmərəli idarə olunması məsələləri yüksək əhəmiyyət və aktuallıq kəsb edir. Bu zaman təşkilatların iqtisadi potensialının obyektiv, tam təhlili və qiymətləndirilməsi problemləri ön plana çəkilir.

Kommersiya təşkilatlarının iqtisadi potensialını, onların resurslarının fəaliyyətini nəzərdə tutulmuş nəticələrinin əldə olunmasını təmin edəcək, imkanların məcmusu kimi tədqiq edərək, iqtisadi potensialın tərkib elementlərini təcrid olunmuş şəkildə deyil, sistem halında nəzərdən keçirmək lazımdır. Məhz, vahid sistemdə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə təşkilatın iqtisadi potensialının komponentləri integral səmərə əldə etməyə imkan verir ki, həmin səmərənin hər bir komponentini ayrıca fəaliyyətindən əldə olunan səmərənin ümumi məbləği kimi müəyyən etmək olmaz. Kommersiya təşkilatlarının iqtisadi potensialı yalnız resursların həcmi ilə deyil, eləcə də onların keyfiyyəti, strukturu, onun tərkib elementlərinin balanslaşdırılması səviyyəsi, istifadənin rasionallığı ilə şərtlənir. Resursların keyfiyyət tərkibinin yaxşılaşdırılması onların həcmi artırmadan mövcud potensialın artımını təmin edir. Beləliklə, investisiya resurslarının kəskin çatışmazlığı, çörəkbişirmə müəssisələrinin iqtisadi potensialının nəzərə cərpacaq zəifləməsi şəraitində müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, ehtiyatlarının aşkar olunması üçün informasiyanın toplanması, onun təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün müəssisənin işlərinin cari vəziyyəti və onun inkişafının mümkün perspektivləri haqqında dəqiq informasiya bazasının olması zəruridir.

Çörəkbişirmə müəssisələrinin iqtisadi potensialının formalaşması və istifadəsi proseslərinin idarə olunmasının səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə əlaqədar nəzəri və praktiki problemlər, onun təhlili və qiymətləndirilməsinə metodoloji və metodiki yanaşmaların təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi mövzunun aktuallığını və dissertasiya tədqiqatının istiqamətinin seçilməsini müəyyən etmişdir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Tədqiqatın elmi bazasını təşkilatların iqtisadi potensialının təhlili və qiymətləndirilməsi problemlərinin öyrənilməsinə kifayət qədər əmək sərf etmiş xarici və yerli iqsadçı-alimlərin elmi işləri təşkil etmişdir. Azərbaycan alimlərindən Z.Ə.Səmədzadə, Ə.C.Muradov, S.Y.Müslimov, R.T.Həsənov, S.M.Qasımov, S.M.Səbzəliyev, S.M.Yaqubov, Q.Ə.Abbasov, R.M.Əliyev, M.M.Bağirov, N.M.İsmayılov, H.A.Cəfərli, C.B.Namazova, R.N.Kazımov, V.M.Quliyev, S.A.Abbasova və başqaları özlərinin elmi nəşrlərində müəyyən dərəcədə kommersiya təşkilatlarının iqtisadi potensialının təhlili və qiymətləndirilməsinin nəzəri-praktiki problemlərini, eləcə də müasir dövrdə iqtisadi təhlilin metodikasını və mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi məsələlərini işıqlandırmışlar.

Həmin məsələlərin öyrənilməsində xarici ölkə alimlərindən M.İ.Bakanov, A.D.Şeremet, T.B.Berdnikova, S.A.Boronenkova, L.S.Sosnenko, L.A.Bernstayn, F.B.Ripol-Sarqosi, V.V.Kovalev, K.Druri, D.Kolduell, B.Nidlz və başqalarının əsərlərini göstərmək olar.

Təşkilatın səmərəli fəaliyyətini təmin edən iqtisadi potensialın təhlili sahəsində metodiki təminatın kifayət qədər işlənməməsi dissertasiya tədqiqatının mövzusunun seçilməsini şərtləndirmişdir. Problemin aktuallığı, yaranmış iqtisadi şəraitdə onun qeyri-qənaətbəxş işlənilməsi dissertasiya mövzusunun, onun məqsədinin, vəzifələrinin, strukturunun və tədqiqatın əsas istiqamətlərinin seçilməsini müəyyən etmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya tədqiqatının məqsədi təşkilatların iqtisadi potensialının təhlilinin nəzəri və metodoloji, eləcə də təşkilati-metodiki aspektlərinin işlənməsi, onun təkmilləşdirilməsi üzrə əsaslandırılmış təkliflərin hazırlanmasıdır. Həmin məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmiş və həll olunmuşdur:

- təşkilatın iqtisadi potensialının mahiyyəti və məzmunu üzrə nəzəri-metodoloji konsepsiyaları təhlil etmək və sistemləşdirmək;
- yeni aspektdə təşkilatın iqtisadi potensialının təhlili metodikasını təklif etmək;

- iqtisadi potensialın cari vəziyyətini xarakterizə edən amillərin təsnifatını və təşkilatın iqtisadi potensialının artırılmasının perspektiv imkanlarını aşkar etmək;

- kommersiya təşkilatının iqtisadi potensialını artırmaq məqsədi ilə risklərin idarə olunması alqoritmini müəyyən etmək;

- kommersiya təşkilatlarının iqtisadi potensialının perspektiv imkanlarının proqnozlaşdırılması məqsədilə reyting təhlili metodikasını hazırlamaq;

- kommersiya təşkilatlarının güclü və zəif tərəflərinin müəyyən edilməsi əsasında strateji monitorinqin aparılmasını və kommersiya təşkilatlarının innovasiya potensialının qiymətləndirilməsini təklif etmək .

Tədqiqatın obyektı kimi Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən çörəkbişirmə təşkilatlarının iqtisadi potensialı seçilmişdir.

Tədqiqatın predmeti. Dissertasiya işində müasir şəraitdə təsərrüfatçılıq subyektlərinin iqtisadi potensialının təhlili və qiymətləndirilməsi konsepsiyası və qaydaları tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları. Dissertasiya işinin nəzəri və metodoloji bazasını iqtisadi nəzəriyyənin əsasları, uçot, təhlil və audit problemləri üzrə yerli və xarici alimlərin əsərləri, uçot və hesabat üzrə standartlar, qanunverici və normativ aktlar, dövrü nəşrlər, elmi konfranslar və i.ə. təşkil edir.

Tədqiqat prosesində iqtisadi təhlilin ümumelmi metodlarından – dialektik, müqayisəli, zəncirvari-yerdəyişmə, indeks, üfüqi və şaquli təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Sistemli yanaşmanın tətbiqi iqtisadi potensialın tədqiqinin kompleksliyini təmin etmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını bir sıra çörəkbişirmə müəssisələrinin mühasibat hesabatları, mühasibat uçotu, iqtisadi təhlil və menecment sahəsində respublika və xarici ölkələrin mütəxəssislərinin tədqiqat işləri təşkil etmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- iqtisadi potensialın mahiyyəti və məzmunu haqqında mövcud konsepsiyalar sistemləşdirilmiş və ümumiləşdirilmiş, onun təyinatı daha dolğun formalaşdırılmışdır;

- təşkilatın iqtisadi potensialının təhlilinin metodikası təklif edilmişdir;

- təşkilatın iqtisadi potensialının cari vəziyyətini xarakterizə edən konkret amillər dəqiqləşdirilmiş və iqtisadi potensialın artırılmasının perspektiv imkanlarını müəyyən edən meyarlar müəyyən olunmuşdur;

- iqtisadi potensialın artırılması məqsədi ilə risklərin idarə olunması alqoritmi təklif edilmişdir;

- kommersiya təşkilatlarının iqtisadi potensialının perspektiv imkanlarının proqnozlaşdırılması məqsədi ilə reyting təhlili metodikası hazırlanmışdır;

- SWOT- təhlil əsasında təşkilatın strateji monitorinqinin aparılması təklif edilmiş, eləcə də kommersiya təşkilatlarının innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi təklif edilmişdir.

Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri təşkilatların iqtisadi potensialının təhlilinin metodiki əsaslarının gələcək inkişafında, daxili və perspektiv inkişafın istiqamətlərinin müəyyən olunmasında, strateji inkişafın məhdudiyyətlərinin və üstünlüklərinin aşkar edilməsində müəyyən rol oynaya bilər.

Təşkilatların fəaliyyətinin səmərəliliyini müəyyən edən baza kateqoriyası kimi iqtisadi potensialın təhlilindən istifadənin mümkünlüyü tədqiqatın praktiki əhəmiyyətini səciyyələndirir. İqtisadi potensialın təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi üzrə konkret təkliflər hazırlanmışdır ki, həmin təkliflər yalnız çöhrəbişirmə müəssisələrində deyil, eləcə də digər istehsal təşkilatlarında optimal idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas müddəaları praktiki, beynəlxalq və elmi-tədqiqat konfranslarında: “Kommersiya təşkilatlarının iqtisadi potensialının təhlili və qiymətləndirilməsi problemləri” adlı 2004-cü ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində yerinə yetirilmiş büdcə təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin yekununa həsr edilmiş elmi-praktiki konfransda (2005-ci il); “Müəssisənin direkt-kostinq sistemi üzrə uçotu” adlı 2005-ci ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində yerinə yetirilmiş büdcə təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin yekununa həsr edilmiş elmi-praktiki konfransda (2006-cı il); “Müəssisənin iqtisadi potensialını xarakterizə edən göstəricilər sistemi” adlı 2006-cı ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində yerinə yetirilmiş büdcə təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin yekununa həsr edilmiş elmi-praktiki konfransda (2007-ci il); “Maliyyə vəziyyətinin təhlilinin metodoloji problemləri” adlı Beynəlxalq elmi-praktik konfransda (2012-ci il) məruzə edilmiş və müzakirə olunmuşdur.

Təşkilatların iqtisadi potensialının təhlilinin təkmilləşdirilməsi və iqtisadi potensialın yüksəldilməsi üzrə təkliflər müzakirə edilmiş və çö-

rəkbəşirmə təşkilatları tərəfindən istifadəyə qəbul olunmuşdur (arayış №93, 10.09.2014-cü il). Dissertasiya işi üzrə 7 məqalə, 5 tezis nəşr olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş 115 adda ədəbiyyat siyahısından və əlavələrdən ibarətdir. 159 səhifədə şərh edilmiş işdə 36 cədvəl, 4 şəkil və 1 diaqram vardır.

MÜNDƏRİCAT

Giriş

I FƏSİL. Kommersiya təşkilatlarının iqtisadi potensialının təhlilinin nəzəri-metodiki aspektləri

1.1. Müasir şəraitdə iqtisadi potensial kateqoriyasının mahiyyəti və məzmunu

1.2. İqtisadi potensialın əsas struktur elementləri

1.3. İqtisadi potensialın təhlilinin informasiya təminatı

1.4. İqtisadi potensialın təhlilinin metodiki əsasları

II FƏSİL. Müasir şəraitdə iqtisadi potensialın cari vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi metodikası

2.1. Kommersiya təşkilatlarında istehsal potensialının təhlili

2.2. Kommersiya təşkilatlarında maliyyə potensialının təhlili

III FƏSİL. Kommersiya təşkilatlarında iqtisadi potensialın təhlilinin təkmilləşdirilməsi

3.1. İqtisadi potensialın qiymətləndirilməsində risk amili

3.2. İqtisadi potensialın qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi

3.3. İqtisadi potensialın strateji monitorinqinin təşkili

Nəticə

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Əlavələr

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

1. Müasir şəraitdə iqtisadi potensial kateqoriyasının mahiyyəti, məzmunu və struktur elementləri

Hazırda iqtisad elmində iqtisadi potensialın tədqiqinin bir sıra istiqamətləri formalaşmışdır ki, onların arasında resurs və nəticə istiqaməti mühüm yer tutur. Yanaşma çərçivəsində iki konsepsiyanı fərqləndirmək olar. Birinci konsepsiyaya görə, potensial «istehsal prosesində qarşılıqlı əlaqəsi və iştirakı nəzərə alınmadan resursların məcmusu» formasında təqdim olunur. İkinci konsepsiyanın xüsusiyyəti – «potensialın müəyyən miqdar-da maddi nemətləri istehsal edə biləcək resursların məcmusu kimi şərh edilməsidir».

Göründüyü kimi, prinsip etibarı ilə yanaşmalar oxşardır və potensial resurslar kimi təqdim olunur. Lakin potensial-mümkün göstəricilərin hesablanması mürəkkəbliyinə görə o, iqtisad elmində aparıcı yer tutmur. Həmin konsepsiyaların tərəfdarları potensialı məhz aparılan işlərin nəticəsi kimi nəzərdən keçirir və maksimum mümkün məhsul buraxılışının, ictimai məhsul və milli gəlirin miqyasının, iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsinin və digərlərinin müxtəlif göstəriciləri vasitəsi ilə əks etdirməyə cəhd edirlər. Nəticə vasitəsi ilə sözü gedən yanaşma sistemin imkanlarını qiymətləndirməyə imkan vermir. Nəticənin qiymətləndirilməsi - hələ ki, imkanların müəyyən edilməsi demək deyildir.

«İqtisadi potensial» anlayışının nəzərdən keçirilməsinin daha bir yanaşması müasir meyllərlə əlaqədardır, marketinq və strateji menecmentin prinsiplərinə əsaslanır. Bu nöqteyi-nəzərdən iqtisadi potensial yalnız istehsal imkanlarını xarakterizə etmir, eyni zamanda rəqabətə davamlılığın meyarı kimi çıxış edir. Buna görə də sistemin və ya ayrıca təsərrüfatçılıq subyektinin resurslarının rəşional və səmərəli istifadəsi cəmiyyətin maraqları nəzərə alınmaqla bazarın tələblərinin maksimum tam ödəməsinin inteqral qabiliyyəti kimi nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda xarici mühit rəqabəti şəraitində resurslara malik olmaq subyektin təsərrüfat-iqtisadi fəaliyyətinin mövcudluğuna zəmanət vermir, bu, həmin anlayışın müasir tədqiqinin xüsusiyyəti ilə şərtlənmişdir.

Beləliklə, hazırda sözügedən anlayışın mövcud yanaşmaları təhlil edərək qeyd etmək olar ki, iqtisadi potensial mövcud resurs kompleksi və risk şəraitində perspektivdə təsərrüfatçılıq subyektlərinin strategiyalarını həyata keçirmək məqsədi ilə onlardan istifadənin mümkünliyünü səciyyələndirir.

Dissertasiya işində iqtisadi potensialın struktur elementləri tədqiq olunmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, iqtisadi potensialın tərkibi ilə bağlı iqtisadçı-alimlərin fikirlərinin müxtəlifliyi ilə yanaşı, bir sıra ümumi cəhətləri qeyd etmək olar:

Birincisi, kommersiya təşkilatları üçün «iqtisadi potensial» kateqoriyasını müəyyən çərçivədə məhdudlaşdırmaq olmaz. Konkret kommersiya təşkilatı üçün iqtisadi potensialın tərkibinin tədqiq edilməsinə fərdi yanaşmaq lazımdır.

İkincisi, iqtisadi potensialın strukturunda əmlak, maliyyə, əmək resursları, eləcə də təşkilatın imkanlarını fərqləndirmək lazımdır. Onları təşkilatın fəaliyyətini müəyyən edən xarici və daxili amillərə müvafiq olaraq, tədqiq olunan təşkilat üçün fərdi elementlərlə tamamlanmış iqtisadi potensialın tədqiqi üçün baza kimi qiymətləndirmək olar.

Üçüncüsü, iqtisadi potensialın səviyyəsi təşkilatın strateji məqsədinə müvafiq müəyyən olunur. Menecmentdə təşkilatın əsas məqsədinə onun müxtəlif potensialının – əmək, maliyyə, istehsal, təşkilati və digər potensialın məcmusundan istifadə etməklə nail olmağın mümkünlüyüdür. Bu halda təşkilatın müxtəlif məqsədlərinə müvafiq olaraq xarici mühitin və daxili istehsal fondları ilə bağlı çoxsaylı amillər nəzərə alınmaqla prioritet müəyyən olunur.

Fikrimizcə, kommersiya təşkilatlarının sahə mənsubiyyəti iqtisadi potensialın tərkib elementlərinin formalaşmasına təsir edən amillərdən biri hesab olunur.

Dissertasiya işində göstərilir ki, çörəkbişirmə sənayesi yeyinti sənayesinin inkişaf etmiş sahəsi hesab olunur. Ənənəyə əsasən çörək ölkənin ən mühüm ərzaq məhsulu hesab olunur və bu sahənin əsas vəzifəsi əhəlinin tələbini ödəyəcək həcmdə müxtəlif çeşiddə yüksək keyfiyyətli çörək və çörək-bulka məmulatları istehsal etməkdir. Məhsulun təyinatının spesifikasi xarakteri sözügedən sahənin əsas xüsusiyyətini səciyyələndirir. İqtisadi təyinatına görə çörəkbişirmə ehtiyatlarına malik kifayət qədər stabil çeşidli məhsullar, əsasən, istehlak kompleksi sahələrinə aid edilir və kənd təsərrüfatı ilə bağlı olduğundan aqrar sənaye kompleksinə daxildir.

Çörəkbişirmə sənayesi müəssisələri gündəlik və hər yerdə istehlak olunan, daşınması çox da asan olmayan məhsullar istehsal edir ki, bu da çörək və çörək-bulka məmulatlarının fiziki xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Belə ki, onları uzun müddət saxlamaq mümkün deyil və əhalini lazımı çeşiddə təzə çörəklə təmin etmək lazımdır. Bundan savayı, sahənin yerləşməsinə hazır məhsul vahidinə xammal sərfi təsir göstərir: hazır məhsulun

kütləsi əsas xammalın – çörəklə müqayisədə asan daşınan onun kütləsindən 1,4 dəfə çoxdur; digər resurslar – enerji, əmək, su və b. çörəkbişirmə sahəsinin yerləşməsinə ciddi təsir göstərmir.

Əsas xammal və materialların dəyişməz tərkibi, buraxılan məmulatın resepturasının əvəzlənməsi və onların təkrar yenidən hazırlanması şəraitində istehsalın kifayət qədər tez diversifikasiyası çörəkbişirmə sənayesi müəssisələrinin üstünlüyünü səciyyələndirir. Bu da, dövrüyyə vəsaitlərinin istifadəsinin səmərəliliyini, onların dövr sürətini artırır, deməli, məqsədli bazar payının artırılması imkanı yüksəlir.

Fikrimizcə, çörəkbişirmə təşkilatlarının iqtisadi potensialı istehsal, maliyyə, innovasiya potensialından, eləcə də təşkilatların imkanlarından asılıdır.

2. İqtisadi potensialın təhlilinin informasiya təminatı

Təşkilatın iqtisadi potensialının obyektiv qiymətləndirilməsi zəruri və obyektiv informasiyanın mövcudluğunu tələb edir. İqtisadi potensialın informasiya təminatında təsərrüfat proseslərini, onların nəticələrini özündə əks etdirən mühasibat uçotu və hesabatının rolu böyükdür. Hazırda mühasibat uçotu idarəetmə qərarlarının qəbul olunması prosesinə xidmət edən, onu kəmiyyət informasiyası ilə təmin edən informasiya sistemi kimi çıxış edir. Çörəkbişirmə təşkilatlarının iqtisadi potensialı onların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində formalaşır və mühasibat uçotunda əks etdirilir. Mühasibat uçotu müəyyən vaxt ərzində təşkilatın fəaliyyətini və müəyyən tarixə onun potensialını xarakterizə edən göstəricilər sistemini və ya riyazi modelini yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, çörəkbişirmə təşkilatları müxtəlif ölçü növlərində qiymətləndirilən potensiala (imkanlara) malikdir. Təşkilatın potensialından istifadə haqqında informasiyanı müxtəlif ölçü vahidlərində əks etdirən təsərrüfat uçotundan (operativ, statistik və mühasibat) əldə etmək olar.

Hazırda biznesin integrasiyası prosesi kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətinin nəticələrini açıqlayan maliyyə informasiyasının standartlaşdırılmasını zəruri etmişdir. İqtisadiyyatın qlobalaşdırılması ölkənin milli mühasibat uçotunun beynəlxalq uçota harmonlaşdırılması proseslərinin sürətləndirilməsinin mühüm amilidir. Bu, idarəetmə sistemində uçotun rolunun artmasında, gələcək strategiyanın işlənilməsinə, bütün istehsal resurslarından istifadənin optimallaşdırılmasına və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, beləliklə, iqtisadi potensialın yüksəldilməsinə şərait yaradır.

Gələcəkdə öhdəliklərin tənzimlənməsinə istiqamətləndirilməyən aktivlərin dəyəri maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarında müəssisənin kapitalı kimi şərh olunur. Kapitalın saxlanması maliyyə konsepsiyasına müvafiq olaraq əgər hesabat dövrünün sonuna səhmdarlar tərəfindən qoyulmuş və ya ödənilmiş məbləğ çıxılmaqla onun həcmi həmin hesabat dövrünün əvvəlinə təsbit edilmiş məbləğə bərabər olarsa o halda kapital qorunmuş hesab olunur. Aktivlərin dəyərinin istənilən artımı və ya öhdəliklərin məcmu məbləğinin azalması və ya hər iki hal eyni zamanda baş verdikdə həmin hesabat dövründə tanınır. Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına uyğun olaraq müəssisə tərəfindən istifadə oluna bilən kapitalın fiziki saxlanması konsepsiyası hesabat dövrü üçün istehsal imkanlarının artım dəyəri kimi mənfəəti müəyyən etməyə imkan verir. İqtisadi potensialın qiymətləndirilməsi nöqteyi-nəzərindən kapitalın saxlanması maliyyə konsepsiyası daha böyük maraq doğurur, çünki aktivlərin və öhdəliklərin dəyərində əks etdirilmiş bütün qiymət dəyişikliklərini nəzərə almağa imkan verir. Lakin kapitalın saxlanması hansı konsepsiyasına əsaslanmasından asılı olmayaraq balansın aktiv dəyər ifadəsində real vəziyyətin çox və ya az dəqiqliklə və ölçüdə müəssisənin iqtisadi potensialını xarakterizə edir, kapital və öhdəliklər isə vəsaitlərin cəlb olunması prosesində yaranan münasibətləri əks etdirir.

Fikrimizcə, mühasibat uçotu təşkilatın iqtisadi potensialı, onun dəyişməsi, istifadəsinin nəticələri (mənfəət və ya zərər), eləcə də iqtisadi potensialın istifadəsi prosesində yaranmış debitorlar və kreditorlar qarşısında öhdəliklər haqqında informasiyanı təqdim edir.

Müasir dövrün mühüm proseslərindən biri dünya iqtisadiyyatının inteqrasiyasıdır. Bu fakt mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmasını dövrün tələbi və maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına keçidin uğurlu zəminidir. Bunsuz beynəlxalq bazara keçid və xarici investisiyaların cəlb olunması mümkün deyil. Təşkilatın xarici bazara çıxışı zamanı biznesin beynəlxalq standartlara uyğun təşkil olunması təmin edilməlidir. Həmin problemləri ilkin məlumatların bir dəfəyə köçürülməsinə, qısa müddətdə çoxsaylı hesablamaları aparmağa və onların müxtəlif hesabat formalarında əks etdirilməsinə imkan verən avtomatlaşdırılmış uçot sistemi vasitəsi ilə həll etmək olar.

Beləliklə, mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmış informasiya sisteminin tətbiqi perspektivləri beynəlxalq standartlara keçidlə sıx əlaqəlidir. Öz növbəsində, hazırda həmin standartların tətbiqi iqtisadi zərurətdən irəli gəlir. Hal-hazırda çox sayda müasir kompyuter proq-

ramları və texnologiyaları mövcuddur ki, onlar iqtisadi potensialın təhlilinin aparılmasını maksimum asanlaşdırmağa və onlardan düzgün istifadə etdikdə ciddi nəticələr əldə etməyə imkan verir. Beləliklə, kompüter proqramlarının təyinatı verilmiş alqoritmlər vasitəsi ilə giriş informasiyasının çıxış informasiyası vəziyyətinə gətirilməsidir. Dissertasiya işində nəzərdən keçirilən iqtisadi potensialın qiymətləndirilməsi əmsalları çıxış informasiyası hesab olunur. Həmin əmsallar sonradan investor tərəfindən təhlil olunan bir ümumiləşdirilmiş hesabatda istifadə oluna bilər.

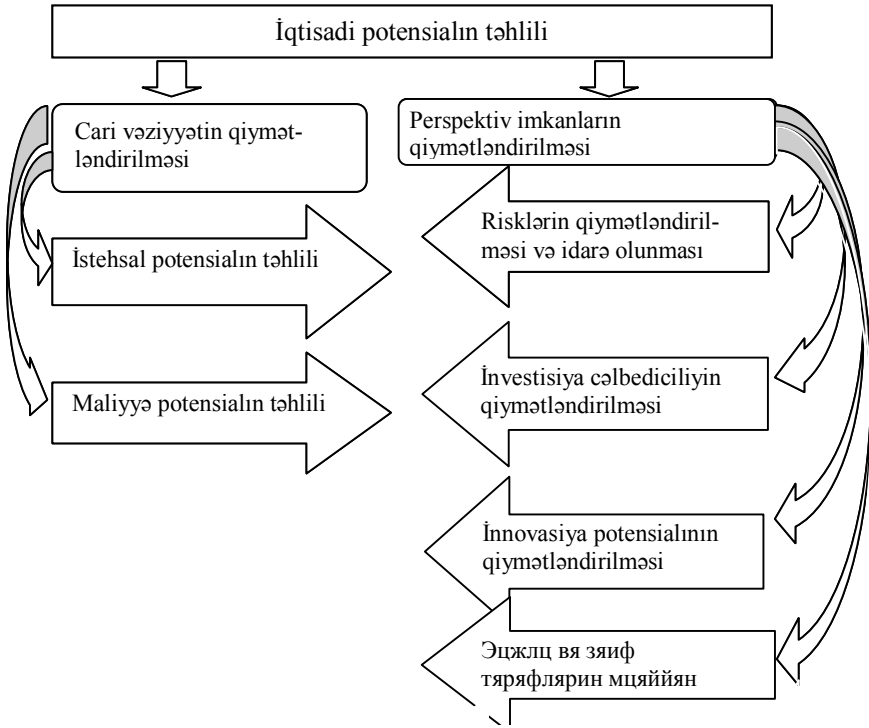
3. Müasir şəraitdə iqtisadi potensialın təhlili metodikası

Dissertasiya işində göstərilmişdir ki, iqtisadi potensial haqqında tam təsəvvür yaratmaq üçün elə bir metodiki yanaşma formalaşdırmaq lazımdır ki, bu zaman kommersiya təşkilatının vəziyyətini, iqtisadi potensialdan istifadənin səmərəliliyini, eləcə də onların yüksəldilməsi imkanlarını və qəbul olunan qərarların elmi cəhətdən əsaslandırılmasını qiymətləndirmək imkanı yaranmış olsun. Kommersiya təşkilatı müxtəlif amillərin təsiri altında daima dəyişən və inkişaf edən mürəkkəb sistem kimi nəzərdən keçirilməlidir.

İqtisadi potensialın təhlilinə yanaşmalardan biri vahid inteqral göstəricinin hesablanmasıdır. Digər tərəfdən, hər amilin və ya iqtisadi potensial göstəricisinin lokal öyrənilməsi əsasında müəssisənin işinin yalnız ayrı-ayrı istiqamətlərini tədqiq etmək olar, lakin bu halda onlardan nə dərəcədə tam istifadə olunmasını ümumi səciyyələndirmək mümkün deyildir. Bizim fikrimizcə, yalnız cari vəziyyətin, eləcə də onların təhlilinin müvafiq mərhələlərini birləşdirən perspektiv imkanları nəzərdən keçirdikdən sonra iqtisadi potensialdan istifadə səviyyəsinin obyektiv xarakteristikasını vermək olar.

İqtisadi potensialın təhlilinin aparılması üçün onun hər bir struktur elementi üzrə müqayisəli təhlil aparılmalıdır, daha doğrusu, tədqiq olunan təşkilatın məcmu resursları nəzərdən keçirilməlidir, illər üzrə iqtisadi potensialın elementlərini səciyyələndirən göstəricilərin dinamikası təhlil olunmalıdır (şəkil 1).

Tədqiq olunan çörəkbişirmə təşkilatlarının iqtisadi potensialının mərhələli təhlili təkcə resursların səmərəli yerləşdirilməsini deyil, eləcə də onlardan istifadənin səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan verir.

Şəkil 1. Təşkilatın iqtisadi potensialının təhlili mərhələləri

Səbəb-nəticə əlaqələri baxımından kommersiya təşkilatının iqtisadi potensialı cari vəziyyət və perspektiv imkanlar kimi səciyyələndirilir ki, onlara aşağıdakı amillər təsir göstərir: istehsal potensialını xarakterizə edən; təşkilatın maliyyə potensialını səciyyələndirən; risk sistemini müəyyən edən; investisiya cəlbediciliyini səciyyələndirən; innovasiya potensialını səciyyələndirən; təşkilatın güclü və zəif tərəflərini müəyyən edən.

İqtisadi potensialın təklif olunan metodikası təşkilatın bütün əsas daxili proseslərini əhatə edir. Nəticədə təşkilatın fəaliyyətinin zəif və güclü tərəflərini müəyyən etməyə, eləcə də onun əsasında perspektiv inkişafın

kompleks planının tərtib olunmasına imkan verən qiymətləndirmə sistemi formalaşır.

4. Müasir şəraitdə iqtisadi potensialın cari vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi metodikası

İstehsal potensialı çörəkbişirmə müəssisələrinin iqtisadi potensialının artırılmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, qiymətləndirmə aparılmadan və bunun əsasında formalaşan istehsalın səmərəli idarə olunmasını təmin etmədən mövcud resursların istifadəsindən müsbət səmərə əldə etmək mümkün deyil.

Tədqiqat işi aparılmış müəssisələrdə istehsal potensialının və ondan səmərəli istifadənin təhlili zamanı onun mühüm tərkib hissəsi olan istehsal potensialının tərkibinin strukturunu, onun elementlərinin xarakteristikasını, nisbətlərini müəyyən etmək, və istehsalda istifadəsini qiymətləndirmək lazımdır. Çörəkbişirmə müəssisələrinin istehsal potensialının strukturunun təhlili zamanı yaranan çətinliklər onunla əlaqədardır ki, onun elementləri eyni vaxtda və məcmu halda fəaliyyət göstərə bilər. Buna görə də sistemli yanaşma müəssisənin istehsal potensialının elementlərinin tərkibinin daha obyektiv tədqiqi metodu hesab olunur. Təşkilatların istehsal resursları (əsas fondlar, əmək resursları və material resursları), eləcə də istehsal gücü istehsal potensialının əsas keyfiyyət xarakteristikasıdır. Bu məqsədlə tədqiqat apardığımız müəssisələrin təmsalında istehsal potensialından istifadənin səmərəliliyini səciyyələndirən mühüm göstəricilər sistemi qiymətləndirilmişdir (cədvəl 1).

Cədvəldən göründüyü kimi, əsas fondlardan səmərəli istifadə fondveriminin 2010-cu ilə nisbətən 2012-ci ildə 31,61% artması müvafiq olaraq fondtutumunun 24,14% azalmasını təmin etmişdir. Eyni vəziyyəti materiallardan istifadəyə şamil etmək olar. Belə ki, təşkilatda materialverimi və materialtutumu göstəricilərinin mənfi dinamikası müşahidə olunur: materialverimi əmsalı 2010-cu ildən 4,78-dən 2012-ci ildə 3,35-ə qədər azalmış, materialtutumu isə həmin dövrlərdə 0,21-dən artaraq 0,30 təşkil etmişdir. Əmək resurslarından istifadə səviyyəsindən artım müşahidə olunur. Tədqiq olunan təşkilatlarda 2011-ci ildə əmək məhsuldarlığı 45% artmış, əməkhaqqıtutumu 16,67% azalmışdır, əməkıtutumunun səviyyəsi isə dəyişməz qalmışdır.

İstehsal resursların potensialının əsas göstəricilərinin hesablanması

№	göstəricilər	2010	2011		2012		
		qiyməti	qiyməti	artım sürəti	qiyməti	baza artım sürəti	zəncirvari artım sürəti
			mütləq kənar.	artım, %	mütləq kənar.	artım, %	artım, %
1	Fondverimi	3,48	4,25	122,13	4,58	131,61	107,76
			0,77	22,13	0,33	31,61	7,76
2	Fondtutumu	0,29	0,24	82,76	0,22	75,86	91,67
			-0,05	-17,24	-0,02	-24,14	-8,33
3	Materialverimi	4,78	3,38	70,71	3,35	70,08	99,11
			-1,4	-29,29	-0,03	-29,92	-0,89
4	Materialtutumu	0,21	0,30	142,86	0,30	142,86	100
			0,09	42,86	0	42,86	0
5	Əmək-məhsuldarlığı	7418,93	10350,9	139,52	10756,96	145,00	103,92
			2931,97	39,52	406,06	45,00	3,92
6	Əmək-tutumu	0,0001	0,0001	100	0,0001	100	100
			0	0	0	0	0
7	Əmək-haqqıtutumu	0,06	0,04	66,67	0,05	83,33	125,00
			-0,02	-33,33	0,01	16,67	25,00

Qeyd: Cədvəl “Sərham” MMC-nin məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

İstehsal potensialının təhlili göstərir ki, istehsalın materialtutumunun, fond tutumunun və əmək tutumunun azaldılmasında mühüm rol oynayan resurs qənaəti təşkilatın iqtisadiyyatının effektiv inkişafının əsas amili qismində çıxış etməlidir. Resurslara qənaət təşkilatın iqtisadiyyatının yüksəldilməsinin mühüm mənbəyi olduğundan resurstutumunun azaldılması və resurslardan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Fəaliyyətin genişləndirilməsi və fasiləsizliyi resursların tükənməsinə və onların sıradan çıxmasına səbəb olduğundan tədqiq olunan təşkilatların

məhsullarına olan tələbat nəzərə alınmaqla onların istehsal güclərinin optimallaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İstehsal gücü sabit deyil, dəyişir. O, hasilatın texniki normaları və ya avadanlıqların layihə, normativ göstəriciləri, məhsul vahidinin əməktutumu və digər amillər əsasında hesablanır. Fəaliyyətin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, qeyd edək ki, çörəkbişirmə təşkilatlarında axın xətləri istehsal gücü qismində çıxış edir ki, bu da hesablamalarda müəyyən dəyişikliklərin edilməsini zəruri edir.

Müfəssəl təhlilin aparılması üçün istehsal gücündən istifadə əmsalı dinamikada nəzərdən keçirilməlidir. Çörəkbişirmə təşkilatlarında istehsal güclərindən istifadənin səmərəliliyi əmsalının yüksəldilməsi üçün köhnəlməmiş avadanlıqların yenisi ilə əvəz olunması, boşdayanmaların azaldılması, istehsalın inkişafının təşkilati-texniki səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üzrə konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi təklif edilir.

Aparılan tədqiqatdan məlum olmuşdur ki, istehsal potensialının sistemli qiymətləndirilməsi metodikası çörəkbişirmə təşkilatlarının fəaliyyətini kifayət qədər operativ planlaşdırmağa, onun və bütövlükdə təşkilatın iqtisadi potensialının səmərəliliyini təhlil etməyə imkan verir.

Kommersiya təşkilatlarının iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri onların maliyyə potensialının təhlili təşkil edir. Maliyyə təhlilinin nəzəriyyəsi və praktikasında müasir meyllər maliyyə əmsalları sisteminin modifikasiya edilməsi və həmin sistemin maliyyə menecmenti sahəsində optimal idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün lazımı formaya salınması problemi ilə əlaqədardır. Bu istiqamətdə iki yanaşma mövcuddur.

Birinci yanaşma – biri-biri ilə əlaqəli olan maliyyə əmsallarının uzlaşdırılması yolu ilə bir və ya bir neçə kompleks göstəricinin hazırlanmasıdır. Buna misal olaraq Du pont modelini göstərmək olar ki, burada iqtisadi rentabellik üç amilli model kimi, daha doğrusu, üç vuruğun – xalis mənfəətin məhsul satışından pul gəlirinə nisbətinin (dövriyyənin rentabelligi), məhsul satışından pul gəlirinin aktivlərin orta illik dəyərinə nisbətinin (resursverimi), təşkilatın aktivlərinin orta illik dəyərinin xüsusi kapitalın orta illik dəyərinə nisbətinin (maliyyə müstəqilliyi əmsalı) hasili kimi müəyyən olunur. Nəticə göstəricisinin amilli təhlili bu modelin iqtisadi mahiyyətini əks etdirir.

İkinci yanaşma – mövcud bütün maliyyə əmsallarından təşkilatların maliyyə vəziyyətini daha tam və hərtərəfli xarakterizə edən əmsalların seçilməsidir.

Maliyyə vəziyyətinin (maliyyə potensialının) qiymətləndirilməsi üçün kifayət miqdarda analitik əmsallar mövcuddur ki, onlardan əksəriyyəti oxşar iqtisadi məzmun kəsb edir. Çörəkbişirmə təşkilatlarının maliyyə təhlilinin nəticələri xüsusi diqqət tələb edən zəif yerləri aşkar etməyə və onların aradan qaldırılması üçün tədbirlər hazırlamağa imkan verir. Çörəkbişirmə təşkilatlarının maliyyə potensialının təhlili təşkilatların əmlak vəziyyətini, maliyyə sabitliyini, ödəmə qabiliyyətini, işgüzar aktivliyini və rentabelliyini xarakterizə edən göstəricilərin hesablanmasına əsaslanır (cədvəl 2).

Cədvəldən göründüyü kimi, tədqiq olunan təşkilatın maliyyə sabitliyini (müstəqillik əmsalı istisna olmaqla), ödəmə qabiliyyəti, işgüzar fəallığı eləcədə gəlirlik səviyyəsini səciyyələndirən əmsalların artım meyli müşahidə olunur. Bunlar təşkilatda iqtisadi potensialdan istifadənin səmərəliliyinin yüksəlməsini göstərir.

Çörəkbişirmə təşkilatlarının maliyyə sabitliyi biznesin səmərəliliyini qoruyub saxlamaq və eyni zamanda ödəmə qabiliyyətini və investisiya cəlbediciliyini yüksəltməklə onu artırmaq qabiliyyəti ilə müəyyən olunur. Bu zaman təşkilat yeni təsərrüfatçılıq şəraitində aktivlərin və kapitalla öhdəliklərin arasında struktur tarazlığını saxlamalıdır.

Təşkilatların maliyyə sabitliyinin mühüm xarakteristikalarından biri uzunmüddətli perspektivə onun fəaliyyətinin sabilliyidir. Bu xarakteristika müəssisənin ümumi maliyyə strukturu, onun xarici kreditorlardan və investorlardan asılılıq dərəcəsi, xarici vəsait mənbələrinin cəlb olunması və onlara xidmət şərtləri ilə əlaqədardır. Vəsait mənbələri nöqteyi-nəzərindən maliyyə sabitliyinin ümumi qiymətləndirilməsinə, çörəkbişirmə təşkilatlarının maliyyələşdirilməsi mənbələrinin strukturunu qiymətləndirməyə imkan verən kapitallaşdırılma əmsallarından istifadə olunması məqsəduşgundur.

Kommersiya təşkilatlarında maliyyə potensialdan istifadənin təhlili

№	göstəricilər	2010	2011		2012		
		qiyməti	qiyməti	artım sürəti	qiyməti	baza artım sürəti	zəncirvari artım sürəti
			mütləq kənar.	artım, %	mütləq kənar.	artım, %	artım, %
1.	Müstəqillik əmsali	0,950	0,954	100,42	0,947	101,07	99,27
			0,004	0,42	-0,007	1,07	-0,73
2.	Maliyyə asılılığı əmsali	1,053	1,048	99,53	1,056	100,28	100,76
			-0,005	-0,47	0,008	0,28	0,76
3.	Borç və xüsusi kapitalın nisbəti əmsali	0,053	0,048	90,57	0,056	105,66	116,67
			-0,005	-9,43	0,008	5,66	16,67
4.	Cari likvidlik əmsali	2,176	2,667	159,70	2,642	121,42	99,06
			0,491	59,70	-0,025	21,42	-0,94
5.	Mütləq likvidlik əmsali	0,221	0,296	175,15	0,282	127,60	95,27
			0,075	75,15	-0,014	27,60	-4,73
6.	Sürətli likvidlik əmsali	0,867	0,778	89,73	0,895	103,23	115,04
			-0,089	-10,27	0,117	3,23	15,04
7.	Ehtiyatların dövranı əmsali	26,99	40,00	148,20	38,77	143,65	96,93
			13,01	48,20	-1,23	43,65	-3,07
8.	Debitor borclarının dövranı əmsali	108,05	161,12	149,12	139,70	129,29	86,71
			53,07	49,12	- 21,42	29,29	- 13,29

9.	Xüsusi kapitaldan istifadənin səmərəliliyinin dövr etmə əmsalı	3,18	4,18	131,45	4,04	127,04	96,65
			1,00	31,45	- 0,14	27,04	- 3,35
10.	Satış rentabellik əmsalı	0,054	0,046	85,19	0,066	122,22	143,48
			-0,008	-14,81	0,02	22,22	43,48
11.	Təşkilatın məcmu kapitalının rentabelliği	0,067	0,086	128,36	0,084	125,37	97,64
			0,019	28,36	-0,002	25,37	-23,6

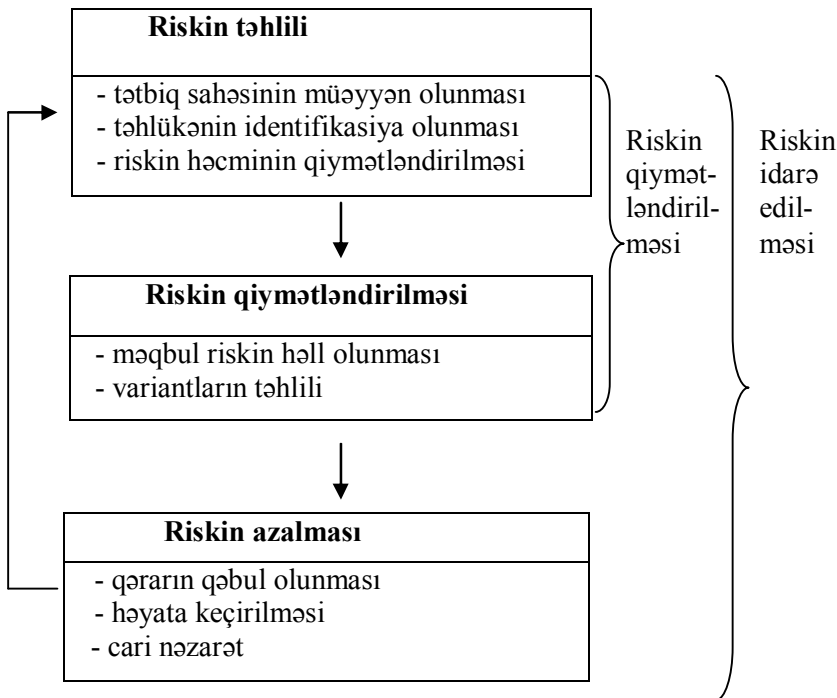
Qeyd: Cədvəl “Sərham” MMC-nin məlumatları əsasında hazırlanmışdır

Araşdırmalar göstərir ki, istehsal təşkilatları maliyyə sabitliyini təmin etmək məqsədi ilə biznesinin maliyyələşdirilməsi siyasətində maliyyə potensialı və maliyyə asılılığı arasında balansı gözləməli, eləcə də yaranan riskləri ötməyə imkan verən maliyyə resurslarından istifadə dərəcəsini artırmalıdır. Dövriyyə aktivlərinin yüksək dövr sürəti, pul öhdəlikləri üzrə borcların olmaması, satışın rentabelliğinin artması, xüsusi vəsait mənbələrinin yüksək xüsusi çəkisi buna əlverişli şərait yaradır.

5. İqtisadi potensialın qiymətləndirilməsində risk amili

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində risk praktiki olaraq maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin istənilən sferasına xasdır. Təşkilatın stabil fəaliyyət göstərməsi üçün onun işinin nəticələrinə riskin təsirini proqnozlaşdırmağı bacarmaq lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq riskin tədqiq olunması, onun vaxtında aşkar və təhlil edilməsi, azaldılması yollarının axtarılması obyektiv zərurət daşıyır.

Müasir təsərrüfatçılıq şəraitində çörəkbişirmə təşkilatlarında idarəetmə sistemi dəqiq iyerarxik struktur risklərin idarə olunması mexanizmini özündə birləşdirməlidir (şəkil 2). Proqram müəssisənin rəhbəri tərəfindən təsdiq olunmalı və maliyyə-istehsal planlaşdırmasında nəzərə alınmalıdır.

Şəkil 2. Riskin idarə edilməsi alqoritmi

Risk dərəcəsinin azaldılması və ya riskdən qaçmaq çörəkbişirmə təşkilatlarında risklərin idarə olunması proqramının hazırlanmasının son mərhələsi hesab olunur.

Fikrimizcə, riskin təhlilinin aparılması prosesində çörəkbişirmə təşkilatları aşağıdakıları həyata keçirməlidir:

- təhlilin məqsədlərini, məqbul riskin meyarlarının və təhlükənin xarakterini, risklə bağlı zəruri informasiyanı, resursların mövcudluğunu, icraçıların təcrübəsi və peşəkarlığını və digər amilləri müəyyən etmək;

- risklərin təhlil metodu elmi cəhətdən əsaslandırılmalı və nəticələr riskin xarakterini daha yaxşı başa düşməyə imkan verən formada təqdim edilməli, riskin azaldılması yolları müəyyən edilməlidir; metodun təkrar tətbiqi və yoxlanması mümkün olmalıdır;

- təhlil metodlarının seçilməsi zamanı yalnız hesablanmış məlumatların dərinliyi deyil, eləcə də risk səviyyəsinə təsir göstərən göstəricilərin proqnozlaşdırılması səviyyəsi də nəzərə alınmalıdır;

- riskin təhlilinin nəticələri əsaslandırılmalı və elə tərtib olunmalıdır ki, həyata keçirilən hesablamalar və nəticələr ilkin təhlildə iştirak etməyən mütəxəssislər tərəfindən yoxlanıla və təkrarlana bilsin.

Yuxarıda qeyd olunanlar belə bir fikri formalaşdırmağa imkan verir ki, çörəkbişirmə təşkilatlarının stabil fəaliyyət göstərməsi üçün risklərin idarə olunması mexanizmi hazırlanmalı və praktikada tətbiq olunmalıdır ki, bu da təşkilatların iqtisadi potensialının artırılmasına imkan verəcəkdir. Kommersiya təşkilatlarının maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı riskin müasir diaqnostikası maliyyə riskinin səbəblərini müəyyən etməyə və aradan qaldırmağa imkan verir ki, sözü gedən riskin qiymətləndirilməsi maliyyə menecerlərinin xidməti vəzifələrindən biri olmalıdır.

6. İqtisadi potensialın qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi

Dissertasiya işində ümumilləşdirilmiş göstəricinin müfəssəl təhlili üçün diaqnostika metodlarından istifadə olunması təklif edilir. Bu halda müqayisəli reyting qiymətləndirmədən istifadə etməklə işgüzar münasibətlərdə potensial tərəfdaş kimi çörəkbişirmə təşkilatlarının diaqnostikası aparılmalıdır.

Fikrimizcə, iqtisadi potensialın birinci qiymətləndirmə mərhələsində maliyyə vəziyyətini səciyyələndirən beş mühüm göstərici (xüsusi vəsaitlə təmin olma, cari likvidlik, məcmu kapitalın dövrü, satışın rentabelliyi, xüsusi kapitalın rentabelliyi əmsalları) əsasında reyting qiymətləndirməsindən istifadə etmək olar.

Dissertasiya işində qeyd edilir ki, maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsində həmin metodika istehsal resurslarından istifadənin səmərəliliyini nəzərə almır və bu baxımdan fikrimizcə, bu aspekt ümumi reyting qiymətləndirməsində öz əksini tapmalıdır.

İstehsal resurslarından istifadənin səmərəliliyi dərəcəsi üzrə təşkilatın reytinginin müəyyən olunması ikinci mərhələ hesab olunur. Təhlil təşkilatın ümumi rentabelliyyəsinin beş amilli (məhsulun əməkhaqqıtutumu, məhsulun materialtutumu, məhsulun amortizasiyatutumu, qeyri-dövriyyə aktivləri üzrə məhsulun fondtutumu, dövriyyə aktivləri üzrə məhsulun fondtutumu) modeli üzərində qurulur ki, fikrimizcə burada istehsal resurslarından istifadənin bütün göstəriciləri öz əksini tapır.

İlkin olaraq amilli təhlil aparılır, daha doğrusu, nəticə göstəricisinə ayrı-ayrı amillərin təsiri kəmiyyətə hesablanır. Daha sonra, nəticə göstəricisinin ümumi dəyişməsində həmin amillərin təsirinin payı qiymətləndirilir.

rilir və yerlərin yekunu metodundan istifadə etməklə reyting qiymətləndirmə aparılır.

Təhlilin hər bir mərhələsində göstərici qrupu üzrə müqayisə olunan müəssisəyə müəyyən yer verilir. Buna görə də yerlərin yekunu metodundan istifadə etməklə təsərrüfat subyektinin reytingdə ümumi yerinin müəyyən edilməsi yekun mərhələ hesab olunur. Yekun reyting məlumatları əsasında maliyyə vəziyyəti, istehsal resurslarından istifadənin səmərəliliyi üzrə açıqlamalar əldə edən investor əsaslandırılmış qərar qəbul edə bilər.

7. İqtisadi potensialın strateji monitorinqinin təşkili

Dissertasiya işində strateji monitorinq idarəetmə fəaliyyəti üzrə faktiki informasiyanın toplanması, strateji təhlili, qiymətləndirilməsi, proqnozlaşdırılması və nəzarət vasitəsi qismində çıxış edir. Daimi, kompleks və sistemli proses kimi aparılan strateji monitorinq təşkilatın cari vəziyyətinin dəyişməsi ilə əlaqədar strateji planlaşdırma mərhələsində müəyyən olunmuş məqsədli parametrlərə müvafiq təkliflərin hazırlanması üçün əsas hesab olunur. Beləliklə, təklif olunan məzmununda strateji monitorinq strateji idarəetmə prosesinin mərhələlərindən biri kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Monitorinq prosesində hazırlanmış analitik materiallar kompleks təhlilin aparılmasına və təşkilatın maliyyə vəziyyəti üzrə proqnozun hazırlanmasına, beləliklə də, kommersiya təşkilatlarının imkanlarının real qiymətləndirməyə imkan verir.

Rəqabət zamanı əldə olunmuş uğurların və uğursuzluqların daxili səbəblərinin aşkar olunması strateji təhlilinin vəzifələrinə aiddir. Çörəkbişirmə təşkilatlarının iqtisadi potensialının təhlili nəticəsində planlaşdırılan strategiyanın həyata keçirilməsinin imkanları və məhdudiyyətlər dəqiqləşdirilir, həmin strategiyaya korrektə olunması və ya digər strategiyanın tətbiqinin məqsədə uyğunluğu əsaslandırılır.

Strateji təhlilin əsas istiqamətlərindən biri yüksək rəhbərlik səviyyəsində həyata keçirilən innovasiyanın işlənilməsi və hazırlanmasıdır. Belə ki, təşkilatların innovasiya potensialı öyrənilmədən onun iqtisadi potensialının təhlili və qiymətləndirilməsi tam nəticə əldə etməyə imkan vermir.

Tədqiqatlarımız göstərir ki, çörəkbişirmə təşkilatlarında innovasiya potensialının artması müşahidə olunur ki, bu, işgüzar imicin və pay şəklində nizamnamə kapitalına yönəldilən vəsaitlərin artımını səciyyələndirir.

Dissertasiya işində qeyd edilir ki, tədqiq olunan çörəkbişirmə təşkilatlarının iqtisadi potensialının yüksəldilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir:

- elmi-texniki tərəqqinin müasir nailiyyətlərinin istehsala tətbiqi vəsi-təsi ilə təşkilatların texniki yenidən silahlanmasının aparılması, daxili və xarici bazarlarda məhsulların gəlirliyinin və rəqabətə davamlılığının artırılması;
- yüksək məhsuldar əməyin stimullaşdırılmasının təmin olunması;
- yeni istehlak mədəniyyətinin formalaşdırılması, istehsalın texnoloji modernləşdirilməsinə istiqamətləndirilmiş investisiyanın cəlb edilməsi üz-rə innovasiya istiqamətləri.

Dissertasiya işində iqtisadi potensialın strateji monitorinqi çörəkbi-şirmə təşkilatlarının fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətlərini əks et-dirən təkliflərlə tamamlanır. Təhlil olunan təşkilatın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin perspektivini müəyyən etmək məqsədi ilə SWOT- matrisanın qurulması təklif olunur ki, nəticədə təşkilatın işinin zəif və güclü tərəfləri-ni müəyyən etmək, öz işlərini yaxşılaşdırmaq və fəaliyyət zamanı yarana biləcək təhlükələri aradan qaldırmaq mümkün olacaqdır.

Aparılmış təhlilin nəticələri əsasında analitik-menecerlər çörəkbişirmə təşkilatlarının iqtisadi potensialının mümkün perspektiv səviyyəsini qiymət-ləndirə biləcəklər. Çörəkbişirmə təşkilatlarında SWOT təhlildən istifadə on-lara inkişafın daxili və perspektiv istiqamətlərini müəyyən etməyə, strateji inkişafın məhdud hədlərini və üstünlüklərini ayırmağa, daha doğrusu, onla-rın fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması və iqtisadi potensialın artırılması üzrə konkret strateji fəaliyyət proqramını hazırlamağa imkan verəcəkdir. Yalnız bu halda iqtisadi potensialın təhlili tamamlanmış hesab olunur.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları və işdən irəli gələn praktik təkliflər müəllifin aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. L.V.Nəbiyeva. Kommersiya təşkilatlarının iqtisadi potensialının təhlili və qiymətləndirilməsi problemləri / 2004-cü ildə Azərbaycan Döv-lət İqtisad Universitetində yerinə yetirilmiş büdcə təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin yekununa həsr edilmiş elmi-praktiki konfransın tezisləri. Bakı, 2005, s.319-320.

2. A.K.Мамедова., Л.В.Набиева. Экономический анализ качества экономического роста в торговле // İqtisadiyyat və həyat, №4, 2005, s.21-25.

3. R.P. Rüstəmov., L.V. Nəbiyeva. İnflyasiya nəticələri üzrə maliyyə hesabatlarında düzəlişlərin edilməsinin zəruriliyi // Odlar Yurdu Universi-tetinin elmi və pədoqoji xəbərləri, Bakı, 2005, №14, s.108-114.

4. L.V.Məmmədova. Müəssisənin direkt-kostinq sistemi üzrə uçotu / 2005-ci ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində yerinə yetirilmiş büdcə təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin yekununa həsr edilmiş elmi-praktiki konfransın tezisləri. Bakı, 2006, s.319-320.

5. L.V.Məmmədova. Müəssisənin iqtisadi potensialını xarakterizə edən göstəricilər sistemi / 2006-cı ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində yerinə yetirilmiş büdcə təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin yekununa həsr edilmiş elmi-praktiki konfransın tezisləri. Bakı, 2007, s.286-287.

6. V.B. Mirzəyev., L.V. Məmmədova. Maliyyə vəziyyətinin təhlilinin metodoloji problemləri / Milli iqtisadiyyatının inkişafı və səmərəliliyinin yüksəldilməsi Beynəlxalq elmi-praktik konfransının materialları, Bakı, 2012, s. 789-792

7. R.P.Rüstəmov., L.V. Məmmədova Uçot və hesabatın beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasının aktual məsələləri // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, 2012, №1, s.327-331

8. M.Ə.Əhmədov.,L.V.Məmmədova Mənzil-Kommunal Təsərrüfatı təşkilatlarında iş və xidmətlərin maya dəyərinin təhlili /2011-ci ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində yerinə yetirilmiş büdcə təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin yekununa həsr edilmiş elmi-praktiki konfransın tezisləri. Bakı, 2012

9. Л.В.Мамедова. Анализ трудовых ресурсов как составляющих экономический потенциал предприятия // Elmi əsərlər, AMEA İqtisadiyyatı institutu, 2012, №4, s.317-321

10. Л.В.Мамедова. Сравнительная оценка экономического потенциала предприятия // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri İqtisadiyyat seriyası, Bakı, 2012, №3, s.106-109.

11. Л.В.Мамедова.Некоторые аспекты методики анализа предпринимательских рисков в коммерческих организациях // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri Elm və İnnovasiya seriyası, Bakı, 2012, №4, s.86-90

12. H.A.Cəfərli., L.V.Məmmədova. İnflyasiya və onun maliyyə nəticələrinə təsirinin təhlili. Metodik vəsait. “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, Bakı, 2013, 32 s.

13. Л.В.Мамедова. Некоторые вопросы анализа производственного потенциала как основной составляющей экономического потенциала // Украинский журнал Экономист, Киев, 2013, №6, с.61-63

**Экономический потенциал коммерческих организаций
и пути совершенствования его анализа**

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, выводов и предложений, списка использованной литературы и приложения.

Во введении обоснована актуальность выбранной темы диссертационной работы, характеризуется степень разработанности проблемы в экономической литературе, сформулированы цель и задачи исследования, ее научная новизна, теоретическая и практическая значимость.

В первой главе исследуются теоретические и методические основы анализа экономического потенциала коммерческих организаций, структура, информационная база и предложена методика проведения анализа экономического потенциала организаций.

Во второй главе проведен текущий анализ основных структурных составляющих экономического потенциала - производственного и финансового потенциалов организаций, выявлены факторы и рассчитаны их влияние на изменение этих показателей.

В третьей главе проведен анализ экономического потенциала с позиции возможностей: предложен алгоритм управления рисками и их минимизация; разработана методика рейтинговой оценки экономического потенциала; предложен стратегический мониторинг экономического потенциала на основе оценки инновационного потенциала и SWOT-анализ, который выявил сильные и слабые стороны финансово-хозяйственной деятельности исследуемых хлебопекарных организаций.

В заключительной части диссертационной работы приведены результаты исследования, список использованной литературы и приложения.

**Economic potential of commercial organizations and the ways of
perfection its analysis**

SUMMARY

Dissertation work consists of introduction, 3 chapters, result and suggestions, list of the used literature and addendum.

In introduction, actuality of the selected topic on the dissertation work has been substantiated, degree of readiness of the economic literature problems has been characterized, goals and aims of the researches, scientific innovation, theoretical and practical essence have been formalized.

In the first chapter theoretical and methodical bases of economical potential analysis, structure, database have been researched, the principles of economic potential analysis have been suggested.

In the second chapter the current analysis of main structure of manufacturing and financial potential of economic potential has been shown, the factors have been proved and their affect to the indicators has been calculated.

In the third chapter the analysis of economic potential has been shown from the side of opportunity: algorithm of risk management and its minimalization have been suggested; method of roentgen assessment of economic potential has been operated; strategic monitoring of the economic potential has been suggested on the base of assessment of innovative potential and SWOT analysis, which discovered strong and weak sides of financial and economic activity of researched bake-houses.

In the conclusion of the dissertation work the research results, the list of used literature and addendum have been shown.

Çapa imzalanıb: 22.09.2014.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

**НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ
ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ**

На правах рукописи

ЛЕЙЛА ВАГИФ КЫЗЫ МАМЕДОВА

**ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ КОММЕРЧЕСКИХ
ОРГАНИЗАЦИЙ И ПУТИ СОВЕШЕНСТВОВАНИЯ
ЕГО АНАЛИЗА**

Специальность: 5303.01 – «Бухгалтерский учет»

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по экономике**

БАКУ – 2014